

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Kovács Eszter

Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság

Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a

Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években

Témavezető:

Bárdi Nándor, PhD

Budapest, 2021

Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Kovács Eszter

Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság
*Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a
Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években*

Témavezető:

Bárdi Nándor, PhD

Budapest, 2021

© **Kovács Eszter**

Tartalomjegyzék

1. Bevezető – kutatási kérdések	4
2. Módszertan és a témakörök ismertetése	6
2.1. <i>Témakörök ismertetése</i>	9
2.1.1. Helyi formációk a Megéneklünk Románián	9
2.1.2. A Művésztelep	10
2.1.3. Sport és önszerveződés	11
2.1.4. Ugratások	13
2.1.5. Egyházi ünnepek és a nyugati médiatermékek fogyasztásán alapuló kikapcsolódás	14
2.2. <i>Módszertani keretek az informalitáshoz és a kvázi-nyilvánosághoz</i>	15
2.2.1. Informalitás	15
2.2.2. A kvázi-nyilvánosság	18
3. Az értekezés eredményei	19
4. Hivatkozások	26
5. Mellékletek	29
6. A szerző témakörrel kapcsolatos publikációi	32

1. Bevezető – kutatási kérdések

Disszertációm a Ceaușescu-korszak második felében (1974–1989) megélt mindennapi életesemények rekonstruálására vállalkozott a Gyergyói-medence példáján keresztül. Azt az időszakot vizsgálom, amikor a lakosság és az országban élő nemzetiségek számára nehezen elviselhetővé váltak a hétköznapok. A sikertelen gazdaságpolitikára és a gazdasági válság nehezítette életkörülményekre a pártvezetés válasza az ideológiai szigorítás és Ceaușescu személyi kultuszának erősítése volt. A dolgozat a visszaemlékezések elemzésében a hatalom és az egyéni mozgástér kölcsönhatásának társadalmi gyakorlatát helyezi a középpontba.

Fő kutatási kérdésem: A „*lenti*” társadalomnak milyen válaszreakciói voltak a mindennapok feletti diktatúrára? A társadalmi kommunikáció eseményeit kulturális cselekvéseként értelmezem, a viselkedésmódokat és azok szimbolikus dimenzióit helyezem előtérbe (Szijártó 2001: 120), ezeket leíró jelleggel ábrázolom és elemzem. Dolgozatom e tekintetben kapcsolódik a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja által, a nyolcvanas évek székelyföldi társadalmáról végzett kutatásokhoz. Leginkább azokhoz, amelyek a hatalomhoz való viszonyulásokat elemzik, a „*lenti*” és a „*fenti*” világ vagy más szóval a „*mi*” és az „*ők*” világának párhuzamos működéséről és a köztük történő átjárási technikákról szólnak (Bodó 2004: 16).

Kutatásom két kiemelt jelenség mentén vizsgálja a hétköznapokat: az *informalitás* és a hozzá kapcsolódó *kvázi-nyilvánosság* tükrében. A dolgozat célja a különböző területeken megnyilvánuló informális társadalmi gyakorlatok elemzése, ami a korszakban vizsgált társadalom *nyílt titkait, íratlan szabályait, mikropraktikáit* jelenti az ügyek intézése, a materiális és a szimbolikus javakhoz való hozzáférés céljából (Ledeneva 2018a: 1–9). A hétköznapokban megélt és az emlékezet szempontjából szimbolikus, kiemelt jelentéssel bíró párbeszédet, helyzeteket és a lokális, a hétköznapi nyelvhasználatban az informálisra utaló és többletjelentéssel bíró kifejezéseket elemzem. Az informális vizsgálatával a dolgozat egy további, kiemelt célja kiemelni az informális témáját abba vizsgálati keretbe, ami a totalitárius rendszerek kisebbségeinek etnikai, vallási identitással kapcsolatos informális gyakorlatait mutatja meg. Túl akarok lépni azon az elméleti kereten, ami a szocializmus hivatalos gazdasági, politikai, kulturális tevékenységeiktől eltérő cselekvésmódokat kizárólag ellenállásként definiálja. Úgy gondolom, a különböző eseteket egyediségükben, komplexitásukban és a tágabb szociokulturális kerethez mérten érdemes elemezni, amiből megtudhatjuk, hogy az adott informális gyakorlat milyen tevékenységeket foglalt magában és adott esetben mennyiben feleltethető meg az ellenállás jelenségének. Így a szakirodalomban domináns helyet elfoglaló

informális gazdaság vizsgálata helyett, a kulturális és sportélet területén, illetve az etnikai és vallási identitás kvázi-nyilvános működtetésében megnyilvánuló informális cselekvéseket elemzem.

A másik fogalom, amely a vizsgálat tárgyát képezi a hatalom és az egyéni mozgástér tekintetében a kvázi-nyilvánosság. Ez az a nyilvánosság, amely a formális, hivatalos térhez állt közelebb, de helyet adott az informális események lebonyolításának is. A résztvevők a nyilvános és a privát szféra elemeit egyaránt használták, azért, hogy cselekvéseik jelöletlenek maradjanak. A vizsgált időszakban a hivatalos nyilvánosság a hatalom reprezentatív nyilvánosságaként működött, ezért szimbólumait igyekeztek a résztvevők a hatalomtól eltérő diskurzus kialakítása érdekében használni. Tulajdonképpen a kvázi-nyilvánosság volt az egyetlen olyan nyilvános szféra a korszakban, ahol a fent leírtak szerint lehetett nyilvánosan működtetni a (magyar) etnikai identitást (Bodó 2004: 56–63).

A szimbolikus ellenállás jelenségét – indokolt esetben – mind az informalitásban, mind a kvázi-nyilvánosság elemzésében figyelembe veszem. Szimbolikus ellenállásnak tartok minden olyan megnyilvánulást, ami a hivatalos ideológia reprezentációs elemkészletéből építkezik, nyilvánosan nem lázad a fennálló rendszerrel szemben, azonban a reprezentációk, a nyelvhasználat, a kommunikációs eszközök, a nem verbális megnyilvánulások többértelmű használatának célja a hivatalos ideológiától eltérő jelentéstartalmak létrehozása. Az ilyen esetek a hatalom elleni szimbolikus támadásként értelmezhetők.

A dolgozat a korszakban felhalmozódott, a hivatalos rendelkezésekkel és reprezentációkkal (*Megéneklünk Románia, Daciada*, ateista propaganda, nemzeti szocialista homogenizációs kísérletek stb.) párhuzamosan működtetett informális stratégiák lokális társadalmi, kulturális világának a vizsgálatával foglalkozik. A helyi viszonylatok a világgazdasági rendszerhez, és más kelet-európai országokhoz vagy egyes romániai régiókhoz való összehasonlító vizsgálata tartalmi és terjedelmi korlátok miatt nem képezi részét a dolgozatnak, úgy vélem, ez egy következő, kiterjedtebb szintje, folytatása lehetne a kutatásnak.

A korszakra jellemző társadalmi kommunikáció jelenségeinek vizsgálatában négy témakört különítettem el:

Az első témakör a Gyergyói-medence amatőr művészeti formációinak kulturális tevékenységeit igyekszik rekonstruálni. Elemzésem első témájának második része a magaskultúrában folyó tevékenységeket helyezi előtérbe, pontosabban a gyergyószárhegyi *Barátság Művésztelepet*, amelyet önszerveződő közösségnek tekintek.

A dolgozat második nagy témaköre a sportéletet elemzi, egyrészt a szocialista keretek közti professzionalizmuson, másrészt az amatőr, önszerveződő sportközösségek mindennapjain

keresztül. A jégkorong, a futball, a gyergyószentmiklósi *Síegylet* és az *Old-Boys* kosárlabda csapatának szervezésébe adok betekintést, emellett a különböző sportlétesítmények létrejöttének körülményeit vizsgálom.

A harmadik témakör a hétköznapi diskurzusokat elemzi az ugratási eseményeken keresztül. Tartalmukban a vizsgált korszak ellentmondásaira, a nehéz életkörülményekre és a társadalomban jelentkező, nyíltan ki nem mondható feszültségekre reflektálnak.

Munkám negyedik témaköre az egyházi és az egyéni élet sorsfordulóinak ünnepei, illetve az amerikai és a nyugat-európai médiatermékek fogyasztásán alapuló szórakozási alkalmak köré épül. A témaköröket a következő fejezetben bővebben ismertetem.

2. Módszertan és a témakörök ismertetése

A kutatás a hétköznapi szükséglete feletti diktatúrára adott válaszok köré rendeződik. Azokat területeket tartottam szükségesnek kiemelni, amelyekben az ideológiai szigor egyre erősebbé válása hétköznapi kreativitásra ösztönözte az embereket. A kutatáshoz az etnográfiai módszerek alkalmazását választottam, mivel nem volt lehetőség a résztvevő megfigyelő módszer alkalmazására. Félig strukturált mélyinterjúk képezik a kutatás empirikus alapját. Az interjú módszer alkalmasnak találom arra, hogy a kérdezettek múltbéli életvilágához közelebb kerüljünk, ezáltal leírhatók és rekonstruálhatók az általuk megélt életesemények (Kvale 2005: 20). Ehhez az antropológiában alkalmazott interpretatív szemléletmódot használtam, amelyben az interjúalanyok a visszaemlékezésükből értelmezik a saját életvilágukat. A kutatói megközelítésből pedig a kulturális jelentéstapasztalatok értelmezése, a társadalmilag alkotott jelentésstruktúrák feltárása következik (Geertz 1996: 180; Biczó 2019: 138–139). Az interjúk lehetőséget nyújtanak arra, hogy az elbeszélések alapján rekonstruálható a hetvenes-nyolcvanas évek időszaka, illetve a módszer lehetővé teszi, hogy kötöttebb és nyitottabb kérdésekkel, egyes témákra lehet fókuszálni; illetve egyéni, eddig nem ismert narratívák létrejöttére ad lehetőséget (Kvale 2005: 42). Ennek ellenére szem előtt tartom, hogy a kutató nincs a mindent egyszerre tudás, vagyis az összes lehetséges nézőpont birtokában a múlt rekonstruálásában és a jelen perspektívájából értelmezi, értékeli a múltat (Gyáni 2015: 55–56).¹ Tehát ez a fajta interjú módszer nem reflektál az egykor megélt élmények és a jelenben felidézett események

¹ E szerint nem mindegyik narratívát tudják megerősíteni vagy cáfolni a hivatalos levéltári dokumentumok, vagy újságcikkek. A legtöbb esetben csak a visszaemlékezésekre van lehetőség hagyatkozni.

különbségének folyamatára, jelen esetben az eltelt harminc év változásaira. Másrészt arra sem ad lehetőséget a módszer, hogy megválaszoljam mi is történt valójában, így nem is célom az objektív igazság vagy objektív történet felderítése (Kovács 2007: 42–43). A módszer alkalmazásával az volt a célom, hogy az egykori társadalmi kontextust és a felhalmozott tapasztalatokat előhívjam.

Az adatközlők kiválasztása a négy témakörrel kapcsolatba hozható, például a vizsgált időszakban aktívan részt vettek a kulturális és/vagy sportéletben. Hólabda módszerrel választottam ki az interjúalanyokat, feltételezve, hogy a közöttük lévő személyes kapcsolatrendszer kiemelt jelentőséggel bírt (Péter 2018: 15). Elsőként az egykori tanárokat, iskolaigazgatókat, tanítókat, amatőr színjátszókörök vezetőit kérdeztem. Célom az volt, hogy a kialakult témakörök esettanulmányokból épüljenek fel. Gyergyószentmiklóson és a környező településeken (Gyergyószárhegy, Gyergyóditró, Gyergyóremete, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyóújfalu, Borszék, Maroshévíz) végeztem a terepmunkát. Miután – az 1968-as területi átrendezés következtében – a Gyergyói-medence a csíkszeredai székhelyű Hargita megye részévé vált, a gyergyói állami intézmények függésbe kerültek a megyei állami szervekkel. A központi, tervszerű utasítások innen érkeztek a megye városaiba és településeire, így a megyei pártbizottságtól, a megyei szakszervezettől, a megyei kultúrbizottságtól, a megyei KISZ bizottságtól stb. A függés következménye volt, hogy a megyei hivatalos szervek vezetőinek, bürokratainak a gyűlések, az ellenőrzések stb. lehetőséget adtak arra, hogy kapcsolatba kerüljenek a helyi intézmények vezetőivel. A terepmunka során több esetben voltak visszautalások a csíkszeredai felettesekkel ápolt szakmai és baráti viszonyra, így a megyei kulturális és adminisztrációs elithez öt interjúbeszélgetés kötődik.

2018 január és 2020 szeptember között összesen 59 interjú készült, 65 személlyel, ami azt jelenti, hogy három esetben egyszerre két interjúalanyt kérdeztem. A közös interjúk spontán alakultak ki, általában a tervezett interjúalany közeli ismerőse vagy családtagja is bekapcsolódott a beszélgetésbe, így az ő részére is feltettem a kérdéseket. Az 56 interjú közül (a három közös interjú kivül) öt személlyel később sor került még egy, a témát kiegészítő beszélgetésre. Tehát a dolgozat empirikus alapja az 59 interjúbeszélgetés, amelyekből az esettanulmányok során többször idézek. Az interjúalanyoktól nem kizárólag egy témakörben kérdeztem, foglalkozásuktól, személyes kapcsolataiktól és érdeklődési körüktől függően bővült vagy szűkült a témakörökről szóló visszaemlékezések száma. Az 59 interjúbeszélgetés 4600 percnyi anyagot tartalmaz, ezeknek átlagos hossza egy óra tizennyolc perc. Minden interjú alkalom előtt az interjúalanyok szóbeli beleegyezésüket adták, hogy az általuk elmondottak disszertációmban anonimizált formában felhasználhatóak. A legépelt interjú szövegekből

adatbázis készült, amelyben kódokhoz rendeltem az interjúalanyok személyét (az összes résztvevő, 65 személy).² A kódnevek a következők szerint lettek csoportosítva: nem, életkor, település, munkaterület és az interjú fajtája. Az interjúk anonimizálásában Louise Corti, Annette Day és Gill Backhouse, kvalitatív adatok anonimizálásáról szóló tanulmánya szerint jártam el (Corti 2000, Corti – Day – Backhouse 2000). Több szempontot adnak meg az anonimizálás stratégiájához, amelyek mind az interjúalanyok személyiségi jogait védik. Elsőként hangsúlyozzák, hogy az interjúalanyok részéről a szóbeli vagy írásbeli beleegyezés elengedhetetlen eleme a kvalitatív módszerek alkalmazásának. Az interjúalanyok felismerhetősége, vezeték- és keresztneme, munkahely nevét nem lehet feltüntetni. Ez alól kivételt képeznek azok az oral history interjúk, amelyeknél az interjúalanyok ragaszkodnak hozzá, hogy a nevük szerepeljen az archívumban. Az anonimizálás következő lépése a személynevek kicserélése álnevekre, kódokra. Az álnevek és kódok megnevezése a kutató döntésén alapszik, a felismerhetőség minimalizálás a cél.

Dolgozatomban táblázatba csoportosítottam az interjúalanyokat kódok szerint (pl. R1, R2 stb.).³ A foglalkozások megjelölésénél csak a tág értelemben vett területet jelöltem meg. Például a tanárok esetében nem neveztem meg a konkrét szakterületet, csak azt, hogy az oktatásban tevékenykedtek. A „kulturális vezetők” csoportjába beletartozik a propaganda titkár, a színjátszókör vezetője, a néptáncegyüttes vezető, a kultúrház igazgató, a kultúráért felelős felsőbb szervek, a lapszerkesztők, a kiadók vezetői. A „kulturális élet” csoportba az írókat, a zenészeket, a képzőművészeket, illetve az amatőr kulturtevékenységet végzőket soroltam. A sportolókat, edzőket, az amatőr, de intézményekhez köthető és rendszeresen sporttevékenységet végző személyeket a „sportélet” csoportba kerültek. Az „adminisztráció” jelöli azokat a pozíciókat, amelyek a helyi adminisztratív-állami intézményekhez köthetők. Ide sorolható a néptanácselnöki, a néptanács alelnöki, a jegyzői, a propaganda titkári, a szakszervezeti, a gazdasági intézmény vezetői pozíciók. Az „egyház” csoportba a pap, a kántor, a harangozó, az egyháztanácsos, a plébánia gondnok munkakörök kerültek be. A „szakmunkás” csoportba azok a személyek kerültek be, akik gyárakban, üzemekben töltöttek be szakképesítést igénylő munkakört. Az „egészségügy” csoport minden olyan személyt jelöl, akik az egészségügyi szektorban dolgoztak, orvosok, ápolók, gondozók, sürgősségi betegellátók. A „műszaki értelmiségieket” az egyetemet végzett és műszaki területen elhelyezkedőket jelöli, akik többnyire a helyi gyárakban és üzemekben töltöttek be magasabb pozíciókat, vagy éppen

² Az interjúk átirata és az adatbázis egy GoogleDrive dokumentumban található *„Interjúk 2018–2020”* néven, ami a szerzőn keresztül elérhető.

³ A táblázat a Mellékletekben található.

ezeknek az intézményeknek a vezetői voltak. A „diákok” csoportja azokat jelöli, akik a vizsgált időszakban szakiskolások vagy az akkori megnevezés szerint líceumisták (gimnazisták) voltak, érettségi előtt álltak.

A kutatás empirikus részét az interjúk mellett a memoárok adják. Olyan személyek írott formában megjelent visszaemlékezéseiről van szó, akik a kor társadalmi-hatalmi rendszerében egyensúlyoztak. Ezek többnyire sátustörténetekként is értelmezhetők, mivel a visszaemlékező társadalmi pozícióját, kapcsolatait, viselkedését legitimálja. Az életpálya eseményei kerülnek részletes ismertetésre és ezek az írások, a teljesítményről, a fontos eseményekben való részvételről, a jelentős személyekkel való kapcsolatokról szólnak, amelyek egyben megadják a leírt korszak kontextusát, a tágabb társadalmi környezetet is (Keszeg 2011: 182).

Végül pedig az újságcikkek, az Állami Levéltár Hargita megyei fiókjából és a Gyulafehérvári Főegyházmegye Gyergyószentmiklósi Főesperesi Kerület Levéltárából származó *levéltári adatok* egészítették ki az empirikus részt, illetve a *tereptapló jegyzeteim*. Utóbbi olyan kézzel írott, napló formájában készült feljegyzések, amelyek nem konkrét interjúkhoz köthetők, hanem a terepen, életközelségben, a témáról való informális beszélgetések alkalmával készült gondolatok, idézetek rögzítéseként. Ezek legalább annyira fontos részét képezik a kutatásnak, mint az interjúk, mert több esetben olyan éles mondatok, emlékfoszlányok jöttek felszínre, amelyek egy direkt interjú szituációban nem történnek meg a megfeleléskényszer, a helyes fogalmazásra, és a jó benyomáskeltésre törekvés miatt.

2.1. Témakörök ismertetése

2.1.1. Helyi formációk a Megéneklünk Románián

A kutatás kezdetekor csak előfeltevéseim voltak arra vonatkozóan, hogy milyen kiemelt, a nyolcvanas évekre jellemző események játszhattak főszerepet a régióban élő emberek életében. A *Formális kulturális rendezvény és mozgalmatszervezés: Megéneklünk Románia* címet adtam a kulturális élet témakörnek. A kezdeti, felderítő interjúkban leginkább a tömegkulturális rendezvény köré csoportosultak a kérdéseim, azonban ahogy az alkalmazott hólabda módszer elvezetett a célszemélyekhez egyre inkább körvonalazódott, hogy milyen esettanulmányok születhetnek. Ez annak függvényében alakult, hogy kik azok, akik a vizsgált időszakban aktívan tevékenykedtek a kulturális életben, milyen szerepet töltöttek be és vállalkoznak-e az akkor történtek felidézésére. Az elkészült esettanulmányokat követően bővítettem a témakör megnevezését, mivel nem csak a kultúrversenyek kaptak főszerepet, hanem a *Barátság Művésztelep* is. Az első esettanulmány a *Megéneklünk Románia* körüli kvázi-nyilvánosságot és

az informális ügyintézéseket vizsgálja, nem kizárólag egy lokális rendezvényre vagy kulturális formáció hétköznapjaira koncentrál, hanem a Gyergyószentmiklós és a környező falvak mindegyikéből keletkezett visszaemlékezés adja az esettanulmány empirikus alapját. Ezzel szemben a *Művésztelep* mindennapjai Gyergyószárhegyre összpontosulnak. A közös pont mindkét esettanulmányban az, hogy az erős informális társaskapcsolati szálaknak és a gyakorlati megoldásoknak köszönhetően működött a kulturális élet.

A vizsgált régió Gyergyószentmiklós és a környező települések (Gyergyóremete, Gyergyóditró, Gyergyószárhegy, Gyergyóalfalu, Gyergyóújfalu, Gyergyócsomafalva). Az esettanulmány 2018 január és 2020 augusztus között készített félig strukturált mélyinterjúk (összesen 7 interjú) alapján igyekszik rekonstruálni a nyolcvanas évek kulturális életét az amatőr formációk szemszögéből. A tanulmányban olyan helyzeteket válogattam ki, amelyek informális megoldásokat taglalnak a lokális és a nemzeti identitás nyilvános működtetésére a *Megéneklünk Románia* kultúrversenyen, aminek éppen az volt a célja, hogy uniformizálja a társadalmat a „kultúra” jegyében. A működtetők világán keresztül próbálom rekonstruálni a helyzeteket, ami alatt értem a helyi kulturális elit szereplőit, akik a különböző kulturális intézményeket, szerveződések irányították. Az interjúalanyok kiválasztásánál szerepet játszott, hogy a Gyergyói-medence összes településéről készüljön beszélgetés, beleértve Gyergyószentmiklóst is. Az interjúalanyok a következő (a vizsgált időszakban betöltött) pozíciókból kerültek ki: tanár, tanító, énekkarvezető, propagandatitkár, kultúrházigazgató, a csíkszeredai kultúrbizottság képviselői, illetve gyári munkások, akik részt vettek az amatőr színjátszó körökben, a fúvószenekarban, a néptáncsoportban, a kórusokban.

Az interjúkban azonos vezérfonal szerint haladtam, személyre szabott kérdésekkel a beosztástól, az életkortól és a társadalmi beágyazottságtól függően. Nyitott kérdéseket is feltettem, amelyek a kulturális rendezvények, vagy azok szervezésének személyes élményeire voltak kíváncsiak, illetve arra, hogy hogyan intéztek el ügyeket. Ezeknél a kérdéseknél igyekeztem szabadon hagyni a visszaemlékező gondolatait, azokat nem befolyásolni, hogy minél árnyaltabb képet kapjak a válaszokból. Arra voltam kíváncsi és szerettem volna konkrét példákkal alátámasztani, hogy a gyergyói térségben a köznyelv által megfogalmazott „*diktatúra legsötétebb éveiben*” hogyan egyensúlyoztak a kulturális élet működtetői a hivatalos kényszer és a helyi igények között. Hogyan lehetett kijárni azokat az utakat, amelyen az etnikai identitást nyíltan gyakorolni lehetett.

2.1.2.A Művésztelep

A kutatás kezdetekor a disszertációnak nem volt célja a szárhegyi *Művésztelep* hétköznapjait rekonstruálni. Azonban az egyes interjúalanyok közelsége mind a táborhoz, mind az akkori

kulturális élet vezetéséhez, adta a lehetőséget, hogy a félig strukturált mélyinterjúk (összesen 8), a levéltári dokumentumok és a memoárok⁴ tükrében rekonstruáljam a tábor működését. A kérdezettek között a tábort szervezők-fenntartók vagy az intézményhez valamilyen (gazdasági, segítői stb.) szálon kapcsolódó személyek szerepelnek, akik részt vettek a művésztelep működtetésében munkájukkal, szakértelmükkel vagy egyéb erőforrásokkal segítettek. Például a Zöld Lajos memoárjában említett *Öregek Tanácsából*, a *Fiatalok Baráti Köre* csoportba tartozókból, a tábor restaurálásakor közmunkázók és a megyei kultúrbizottság tagjai közül, illetve a tábort vezetők közül mind szerepelnek interjúalanyok. A tábor életében beállt minden egyes történés és változás kronologikus rekonstruálása nem célja a dolgozatnak, ezek a már említett memoárokból részletesen szerepelnek. A dolgozat tartalmi, strukturális felépítése szempontjából igyekszem az elemzéseket mindvégig összefüggésbe hozni a korszak éppen aktuális országos és helyi politikai-gazdasági változásaival és annak következményeivel, ezen kívül a tábort működtető személyek munkásságára és kapcsolati hálójára is bővebben kitérek. A vizsgált régió az Erdély keleti részén elhelyezkedő, az 1968-as területi átrendezést követően közigazgatásilag a Hargita megyéhez tartozó Gyergyószárhegy. Gyergyószentmiklóstól 6 km-re a Szármány-hegy déli oldalán 770 méter tengerszint feletti magasságban fekszik. Szárhegyhez tartozik egy, a falu központjától távolabb elhelyezkedő kisebb település, Güdüctelep. Az 1977-es népszámlálás szerint a falu lakossága 4349 fő (Varga E. 1998: 42). Szárhegy lakossága etnikai és vallási szempontból homogén, többségében magyar, római-katolikusok lakják. A falu hírneve Bethlen Gábor és a Lázár grófokhoz fűződik, ugyanis Bethlen a gyermekéveit a szárhegyi Lázár-kastélyban töltötte. Szárhegy hasonlóan a Gyergyói-medence falvaihoz, nyelvi és kulturális hagyományaihoz ragaszkodó település, ahol az egyház társadalomszervező ereje kimagasló (Péter 2018: 19). A közösségi ünnepeket, mint például a Nagyboldogasszony búcsúünnepét, csak a rendszerváltás után tarthatják meg, viszont már a hetvenes évek közepétől a generációs kortárstalálkozókat évente rendszeresen megszervezik.

2.1.3. Sport és önszerveződés

A sport témakör a *Formális sportrendezvény és mozgalmatszervezés: Daciada* címet viselő kérdésblokk köré szerveződött, ugyancsak azokkal az előfeltevésekkel, mint az előző témakör, viszont itt rögtön az első néhány interjú után kiderült, hogy a *Daciada* tömegsportrendezvény

⁴ Májai Albert (2015): *Rezsimek szorításában*. Gyergyószentmiklós, Mark House Kiadó; Zöld Lajos (1999): *A víz szalad, a kő marad. 25 év a gyergyószárhegyi Barátság alkotótábor életéből*. Csíkszereda, Megyei Kulturális Központ – Gyergyószárhegy és Hargita megye Tanácsa.

nem élt a gyergyói ember tudatában annyira, vagy nem arra koncentráltak, hanem a lokális sportintézmények működtetésére és a Gyergyószentmiklóson meghonosodott sportágakra (jégkorong, sífutás, síugrás, futball, kosárlabda), a szórakozási lehetőséget adó tömegeket vonzó és az önszerveződő, informális sportközösségek voltak kiemelten fontosak a visszaemlékezők számára, illetve a sportlétesítmények létrehozása (műjégpálya, felvonós sípályák).

A résztéma kapcsán vizsgált régió az Erdély keleti részén elhelyezkedő, az 1968-as területi átrendezést követően közigazgatásilag Hargita megyéhez tartozó Gyergyószentmiklós város. A hatvanas évek végén a városban is kezdetét vette a szocialista iparosítás, 1972-ben átadták a bútorgyárat, amely nemcsak belföldre, hanem exportra is nagy mennyiségben gyártott bútorokat, majd 1977-ben kombináltá alakult, így a nyolcvanas években már három gyáregységből állt, fióközemeként működött a ditrói bútór- és házelemgyár is. Emellett ott volt a városban az 1952-ben megalakult öntöde,⁵ amely 1973-ban vált önálló üzemmé, jelentős szereplője volt a romániai fémfeldolgozásnak, ezen kívül a I.U.P.S.,⁶ az U.F.E.T.,⁷ a Gyilkostó Szövetkezet (Szövöde), a Lenfonoda stb. Ekkor már a gyáripar határozta meg a város társadalmi arculatát. A nyolcvanas évek Gyergyószentmiklósán a városi lakosság több, mint fele (60%) gyári munkás volt, ehhez képest a mezőgazdaságból élők száma csak elenyésző (5%) (Garda 1984: 752–755). A szisztematizálás hatása érzékelhető a környező falvak lakosságának egyre növekvő betelepülésével,⁸ ennek következtében új lakónegyedek épültek a városban, illetve azok, akik nem költöztek be a környező falvakból, ugyanúgy jelentős részét tették ki a gyári munkásoknak, naponta, több műszakváltásban emberek ezrei ingáztak a falvakról be a gyárakba (Sólyom 2014: 307–309).

Az általam megkérdezett interjúalanyok emlékei leginkább a jégkorong, a sísport, és a kosárlabda körül rendeződnek, de emellett a futball is szerepet kap a dolgozatomban, mivel a 70-es, 80-as években ez a sportág mozgatta meg a legnagyobb tömeget Gyergyóban. A kutatás empirikus részét a félig strukturált mélyinterjúk képezik (összesen 13 interjú), olyan személyek elbeszéléstörténetei, akik az említett időszakban részesei voltak a helyi sportéletnek. Pontosabban aktív játékosok, oktatók, edzők, pályafenntartók, karbantartók, amatőr sportolók, illetve a különböző sportágak működtetéséhez erőforrásokkal hozzájárulók, a helyi elit, akik

⁵ Mechanikai Vállalat (I.M.G.).

⁶ Gépipari Vállalat.

⁷ Elsődleges Fafeldolgozó és Szállító Egység.

⁸ Ezt jól jelzi a statisztika is: 1966-ban Gyergyószentmiklós lakossága 13.204 fő volt, míg 1977-re 17.428 főre növekedett (Varga E.1998: 6).

hatalmi pozíciójukban, kapcsolatrendszerükkel tudták segíteni a sportélet gördülékeny működését.

Kérdéseim arra irányultak, hogy hogyan működtették a hetvenes-nyolcvanas évek hiánygazdálkodásában a sportintézményeket? Kik voltak azok, akik működtették és milyen kapcsolatrendszert használtak erre? Milyen egyéb közösségi és szimbolikus szerepe volt egy-egy sportágnak? A kérdések a beszerzési technikákat, illetve az erre épülő kapcsolatrendszereket, a hatalmi viszonyokat és a különböző átjárási technikákat igyekeztek felderíteni (Bodó 2004: 85). A kutatásra 2019 február–szeptember, 2020 január–július hónapokban került sor. Az interjúk módszer mellett további empirikus adatokat használtam fel: újságcikkeket, memoárokat, személyes dokumentumokat, illetve a terepnapló jegyzeteimet.

2.1.4. Ugratások

A hétköznapi diskurzusok témában kialakult ugratások elemzése is az interjúzás során merült fel. Célom a helyben gyűjtött politikai viccek strukturalista funkcionalista elemzése volt. A gyűjtött viccek tipológiákba rendezése után feltűnt, hogy nem mindegyik példa azonos a politikai vicc típusával. Figyelmem egyre inkább ezek felé fordult, mert egy eddig ki nem emelt jelenséget véltem felfedezni a diktatúra ellentmondásaira reagáló ugratásokban. A nyelv és a kommunikáció által teremtettek olyan szituációkat, amelyben a ki nem mondható dolgokat humorral, utópikus diskurzusba csomagolták arra az időtartamra, amelyben játszódik az ugratás. Illetve az antropológusok által megalkotott idős vs. fiatal, férfi vs. nő ellentétpárokba csoportosított ugratásokkal ellentétében, ahol az idősebb ugratja a fiatal, a férfi a nőt, az általam elemzett ugratásokban a hatalom vs. hatalomnélküliek csoportját láttam, amelyben lehetőség volt arra, hogy a gyengébb ugrassa a hatalmat reprezentáló személyt, azaz az aszimmetrikus erőviszonyok kiegyenlítésére, megfordítására. Továbbá a párbeszédszituációk mindegyike a korszak jelenségeire és hétköznapi rejtett praktikáira is utalnak a különböző életterületekről. Rövid időtartamú, de sűrű jelentésű kifejezések, utalások alkotják ezeket az ugratásokat.

A vizsgált régió az Erdély keleti részén elhelyezkedő, az 1968-as területi átrendezést követően a közigazgatásilag Hargita megyéhez tartozó Gyergyószentmiklós és a környező települések. A példák félig strukturált interjúkból származnak, amelyek mindegyike azonos vezérfonal szerint szerkesztett, több téma szerint tagolódott. Így a kulturális élet, a szabadidős tevékenységek, a szórakozás, a sportélet és a hétköznapi beszédesemények (viccek, anekdoták) témaköréire fókuszáltak a kérdések. A kiválasztott esetek spontán tematizálódtak, azokból az interjúkból, amelyekben a visszaemlékező affinitást érzett a viccmesélésre vagy megmaradt az

emlékezetében néhány humoros jelenet a korszakból. Az ugratásokat taglaló visszaemlékezések a személyes interjún kívül írásban is közöltek ugratási alkalmakat, humoros helyzeteket a vizsgált korszakból. Az interjú után, később írásban elküldött történetek annak tudhatók be, hogy az interjúbeszélgetésekben rögtön nem jöttek elő az ugratási élmények, emlékek. Időre volt szüksége a visszaemlékezőnek, hogy előhívja azokat. Akiknek eszébe jutott, azok a személyek utólagosan elküldték a leírt történetet.

A kérdések a nyolcvanas évek hétköznapjaira irányultak és a következőkre keresik a választ: Hogyan viszonyultak az ugratások a hivatalos szocialista kultúrához? Hogyan gyengítették a hivatalosság reprezentációjának legitimitását? Hogyan jöttek létre az ugratás helyzetek és kik között? Mi volt a célja és milyen következményekkel járt mind az ugratásban szereplők, mind a kívülállók számára?

2.1.5. Egyházi ünnepek és a nyugati médiatermékek fogyasztásán alapuló kikapcsolódás

A negyedik témakör az egyházi ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd, vasárnap, mint ünnepnap), az emberi élet sorsfordulóinak ünnepei (születés, házasság, halál), a közösségek ünnepei és a videózás jelensége köré épül. Az első esettanulmányban az állam által megszabott ünnepnapok és a szabadidőtöltés tekintetében próbáltam rekonstruálni az ünnepeket, a hagyományokat és azok változásait, illetve a tiltások ellenére folytatott ünnepi gyakorlatokat és az egyházi szertartásokat. Arra voltam kíváncsi, hogy az állami ünnepek hegemoniája mellett a *mi-ünnep*⁹ mekkora szerepet kapott és milyen módon ünnepeltek? Hogyan értelmezték az ünnepeket, minek tulajdonítottak kiemelt jelentőséget? A tiltások kontextusában milyen informális megoldásokat alkalmaztak?

A másik esettanulmány a közösségi mozgalmak köré épül, amelyben az egyházi kórusok kórusmozgalmát és a kortárstalálkozókat taglalom. Az egyházi kórusokat azért emeltem ki, mert deklarált célja távol maradni a *Megéneklünk Románia* kulturális tömegrendezvénytől, úgy, hogy közben egy egyházi kulturális tevékenységet folytattak. Az intézmény informálisan működött és a kórustalálkozókat is e szerint szervezték, távol a hivatalosságtól. A kórustalálkozók a vizsgált korszakban egy új, kvázi divatként működő közösségi események voltak. Egy nyilvánosságban zajló esemény, nagy reprezentativitással, amelynek része volt a templomi szertartás. A tanulmány azt is vizsgálja, hogy a részvétel érdekében milyen informális technikákat alkalmaztak. A két esettanulmány főként a visszaemlékezésekből, félig strukturált

⁹ A *mi-ünnep* alatt értem a Gyergyói-medence többségében katolikus vallású lakosságának vallási hagyományaira épülő ünneplési gyakorlatokat, amelyek a vizsgált korszakban hivatalosan nem létező ünnepek számítottak.

mélyinterjúkból (összesen 19 interjú) épül fel. Olyan személyeket kerestem, akik egyaránt alkották az úgynevezett hétköznapi emberének csoportját, az egyházi képviselők csoportját és a magasabb funkcióban lévők csoportját. Mindezt annak érdekében tettem, hogy a tiltások mentén is vizsgálható legyen a témakör. Így az interjúalanyok között szerepel: tanár, iskolaigazgató, pap, kántor, egyházi kórustag, gyári szakmunkás és diák. Az interjúalanyok a Gyergyói-medence településeiről származnak: Gyergyóalfalu, Gyergyóújfalu, Gyergyószárhegy és Gyergyócsomafalva és Maroshévíz.

A disszertációt záró esettanulmány szemlélteti a térség nyugati médiatermékeken alapuló szórakozási szokásait. Egyrészt a Szárhegyen működtetett diszkót vizsgálom. Azt, hogy egy hivatalos intézmény hogyan működhet informális keretek között. A *videózás* jelenségének rekonstruálása képezi az esettanulmány második részét. Ebben a működtetők és a résztvevők szemszögéből elemzem a jelenséget, azt, hogy mennyire volt összefonódva a hivatalossággal, milyen körülmények között szerezték be a szükséges eszközöket, teremtették meg a feltételeket és milyen hatást váltott ki az emberekben az újfajta médiatartalom. A *videózók* egy exkluzív csoportjának működését is rekonstruálom, a szárhegyi plébánia hittanóra keretében szervezett filmnézéseit. Ugyanígy itt is a médiatartalmakat, a beszerzési technikákat és az esemény funkcióit vizsgálom. A *videózás* témája az országos kontextusba helyezve készült a témában hasonló tanulmányok által, viszont a helyi viszonyokat nagyobb részben a félig strukturált mélyinterjúk képezik (összesen 12 interjú). Az interjúalanyok kiválasztásában a Gyergyói-medence mindegyik településeit igyekeztem bevonni, azonban a nagyobb szárhegyi vonatkozás miatt az interjúalanyok többsége Szárhegyről származik, illetve kisebb arányban Csomafalváról, Alfaluból és Újfaluból. Az interjúalanyok között célirányosan olyan személyeket kerestem, akik működtetői vagy résztvevői is voltak videóesteknek. Tehát nem a munkaköri pozíció volt a kiemelt fő kritérium, hanem a részvétel és a működtetés.

2.2. Módszertani keretek az informálitáshoz és a kvázi-nyilvánossághoz

2.2.1. Informalitás

Az elemzéshez az Alena Ledeneva és szerzőtársai által végzett, az informalitás jelenségek globális méretű elemzése¹⁰ szerint megalkotott informális dimenziókat veszem alapul. Az

¹⁰ A két kötetből álló munka: Alena Ledeneva (2018): *The Global Encyclopaedia of Informality I-II.*, London, UCL Press. – elméleti és módszertani fogódzókat nyújt az informalitás vizsgálatához a különböző kultúrák, kisebbségek és társadalmak esetspecifikus példáin keresztül.

említett munka központi eleme az öt kontinens lokális kultúráinak és közösségi életének reciprok cselekvései. Ez a munka nem szorítja keretek közé az informális gyakorlatok vizsgálatának területeit. Tehát a szocializmus, a poszt-szocializmus, az urban studies, az ellenállás stb. területeit mind érinti. A kötetben négy informális dimenziót és azok ambivalenciáit szemléltetik az esettanulmányok – ezek szerint végzem a dolgozatban szereplő esetek elemzését is. Azért választottam Ledeneva informalitás dimenzióit az esettanulmányok elemzéséhez, mert a kutatás folyamatában világossá vált, hogy a második gazdaság működtetése és a fennálló rendszerrel szembeni ellenállási magatartásformákon kívül vagy ezek hiányában egyéb intenciói is voltak az informális gyakorlatoknak. Az esetekből kiderül, hogy az informális stratégiákat a többféle identitás kinyilvánításának céljából alkalmazták: a kisebbségi etnikai, a lokális kisközösségi, a vallási, illetve a közös sport- és művészeti esztétikai preferencián alapuló csoportidentitások nyilvános gyakorlására. Másrészt a nyugat-európai és az amerikai modernizációs minták adaptációjára. A következő informális dimenziókról van szó:

A szubsztantív ambivalencia (*substantive ambivalence*) homlokterében az informális társadalmi kapcsolatok állnak. Az emberi kapcsolatok társadalmisága, a szociális közelség és a kapcsolatok instrumentális jellege, azaz a kapcsolatok érdekalapú használata közötti különbség és ezek összefonódásának ambivalenciája jellemzi. A résztvevők számára inkább a kapcsolatok társadalmisága (baráti, rokoni szálak) domborodik ki, míg a kívülállók vagy megfigyelők szerint érdekalapú összeköttetésekről van szó. Az ambivalencia szétválasztásban – ami a legnagyobb nehézséget nyújtja – az adott szituáció gyakorisága és kontextusának mikroleírása adhat magyarázatot (Ledeneva 2018a: 9–13). A reciprok kapcsolatokban rejlő cserék ambivalenciája is érzékelhető, a „sem nem fizetség, sem nem ajándék” (*neither gift nor commodity*) formájuk miatt. Az esetek és azok kontextusa adhat magyarázatot arra, hogy az adott, kölcsönös segítségnyújtás baráti, ajándékozás célú volt, vagy instrumentális, érdekalapú figyelmesség (Makovicky – Henig 2018: 125–127).

A normatív ambivalencia (*normative ambivalence*) az identitások nyílt titkaira mutat rá. Az identitáslapú hovatartozás reprezentációiban és az ehhez kapcsolódó fogyasztási szokások, viselkedésmintázatok, rituális gyakorlatok megmutatkozásában (vallási, zene, művészetek stb.) rejlenek. A normatív ambivalencia a „mi” és az „ők” dichotómiába helyezi a résztvevőket, egyszerre jelöli a befogadást és a kizárást. Ez a kettősség segít rálátni az identitások komplexitására azzal, hogy rámutat az egyidőben jelenlévő, többféle identitáskonstrukciók működésre. (Ledeneva 2018a:10, 213–217). A kölcsönös elismerés, a szolidaritás, a közös identitás kifejezése adott esetben az ellenállást is jelölheti, különösen a szimbolikus ellenállást,

amikor az autoriter rendszerek ellenségesen viszonyulnak az etnikai, vallási közösségekhez. A szolidaritás a közösségeket az informális, illegális tevékenységekbe is belesodorhatják, amelyeket a közös hallgatás és azok kódszerűen használt gesztusai, a hallgatólagos beleegyezések reprezentálhatják (Ledeneva 2018a: 213; Gordy 2018: 218–219).

A funkcionális ambivalenciát (*funkcional ambivalence*) az informális gazdasággal és annak egyszerre támogató és romboló hatásával hozzák összefüggésbe a szerzők. Azt állítják, hogy a túlélési stratégiák (a második gazdaság formájában) gyakran kompenzálták az állami szabályozásokat, míg a rendszer kijátszásával éppen attól függtek. Hangsúlyozzák, hogy az informális gazdaság ambivalenciájának megértéséhez érdemes megfigyelni, hogy a résztvevők hogyan gondolnak a cselekedeteikre, a rendszer által kikényszerített reakcióként, vagy a rendszer kijátszásaként értelmezik őket. A formális és informális szféra közötti *szürke zóna* láttatja a szükségletek által életre hívott praktikák és a puszta passzióból fakadó sorozatos szabályellenes cselekvések kettősségét, a szükségletek kielégítését és a mohóság (kapzsiság) (*need and greed*) ambivalenciáját (Ledeneva 2018b: 3). Néhány esetben a találékonyság kombinációi, a kooperációk és a hivatalosságból érkező tolerancia a túlélést virágzó üzletté tudja kovácsolni (Radnitz 2018b: 151–153).

A motivációs ambivalencia (*motivational ambivalence*) a nyilvános és a privát szféra között meghúzódnó informális hatalomgyakorlás tulajdonságait jelöli. A szerzők szerint az informális hatalom párhuzamos a formális hatalommal és annak eszközeivel, azonban nem minden esetben jelent informális befolyást az egyes eseményekre és nem okvetlenül van összefüggésben a formális társadalmi pozíciókkal, amelyet betölt az adott személy, de nem is zárja ki azt. Ugyanúgy a nyilvános és a privát közötti úgynevezett *szürke zónában* helyezkedik el. Az informális hatalom motivációi a materiális és gyakran kizárólag a szimbolikus javakért küzdenek (Ledeneva 2018b: 343–344). A motivációs ambivalencia egyik központi témája a patrónus-kliens aszimmetrikus, vertikális viszonyrendszer esetspecifikus sajátosságai. A definíciók mindegyike kiemeli a patrónus és kliens közötti folyamatos, hosszú- és egyaránt rövidtávú erőforrások, materiális javak és szolgáltatások cseréjét. Ezek a kapcsolatok vertikálisak, ahol a patrónus rendelkezik a nagyobb hatalmi erővel, elismertséggel, és erőforrásokkal. A patrónus-kliens viszony a kölcsönös bizalmi viszonyrendszereket jelöli, kétfajta kötelezettséget foglal magában. Egyrészt a rokoni, vallási, etnikai értékalapú kötelezettségekre hivatkozik – vagy mindegyikre –, másrészt a hivatalos kötelezettségekre, amelyek függésben tartják a klienst a patrónustól (Semeneva 2018: 403–408).

2.2.2. A kvázi-nyilvánosság

Bodó Julianna a nyolcvanas évek székelyföldi szocialista társadalmát leíró kutatásában a hatalom és az egyének mozgásterének mechanizmusát taglalja a különböző társadalmi nyilvánosságok mentén. Az egyének szemszögéből, a „*lenti*” világból nézve vizsgálja a hétköznapi eseményeket. Megállapítása szerint a nyolcvanas években a Székelyföldön olyan események váltak ceremonikussá, amelyek egy nem diktatórikus társadalomban egyszerű, hétköznapi helyzeteknek számítottak volna (Bodó 2004: 16, 23–27, 109).

A nyugati társadalomelmélet nyilvános-privát szféra distinkció helyett Marc Garcelon nyomán – hivatalos, társadalmi és magánszféra – hármas felosztást javasol a székelyföldi szocialista társadalom nyilvánosságának leírására; megnevezi a hivatalos, kvázi-nyilvános szféra, és a mindennapi élet nyilvánosságának dimenzióit. E szerint a hivatalos nyilvánosság a hatalom önmaga reprezentációjának tere volt, azt teljes egészében kitöltve, olykor monumentális méreteket öltött, viszont a nyolcvanas években egy szigorúan beszűkített szókészlettel, behatárolt térrel és időtartammal rendelkezett ez a tér, a nép csak, mint díszlet szerepelt ebben a nyilvánosságban. Erőteljes ceremonikusság jellemezte a hatalom mindenfajta megnyilvánulását. A kvázi-nyilvánosság tere a magánszféra védelmébe mentett értékeket igyekezett kiemelni és a hivatalos szférába ültetni. Ez a tér fizikailag inkább formális, hivatalos volt, viszont helyet adtak az informális események lebonyolításához. Ilyenkor mind a két szféra elemeiből lett felépítve az esemény a jelöletlenség érdekében, a lehetőségeknek és a kényszereknek megfelelően. Mivel akkoriban a hivatalos nyilvánosság csak reprezentatív nyilvánosságként működött, ezért a becsempészni kívánt értékek a nyilvános szférába ünnepi kontextusban teljesebben ki, leginkább ünnepi események keretében. Ilyenkor a reprezentatív nyilvánosság szimbólumainak tárházát igyekeztek kihasználni, a hatalomtól jól megkülönböztetett diskurzus kialakítása céljából. Mindemelett védekező eszközként is szolgáltak a hatalmi reprezentáció szimbolikus elemei, egyfajta kimagyarázási lehetőségként működött. Ez volt az egyetlen nyilvános szféra a korszakban az identitás nyilvános működtetésére. A mindennapi élet nyilvánossága, azaz a privát szféra is jelentős lépéseket tett annak érdekében, hogy az addig megszokottól eltérő nyilvánosságmezőben mutakozzon meg, kilépjen a láthatóság szférájába. Hasonló próbálkozások voltak, mint a kvázi-nyilvánosságé, annyi különbséggel, hogy a privát szféra nem törekedett arra, hogy felhasználja a nyilvános szféra elemeit. A saját elemek idegen térbe való átvitelét kizárólag az ünnepi alkalmak (például az emberi élet sorsfordulóinak ünnepei) idejére valósították meg, de mindenképpen

megragadták ilyenkor a lehetőséget, a hétköznapokban elrejtett világ reprezentációjára (Bodó 2004: 56–63).

3. Az értekezés eredményei

A disszertációban azt a kérdést jártam körül, hogy a Ceaușescu-korszak második szakaszában, a diktatúra úgynevezett „sötét” éveiben, a Gyergyói-medencében élő emberek hogyan reagáltak a mindennapok szükséglete feletti ellenőrzésre. A történettudomány antropológiai irányultságú szemléletét vettem alapul, a *hétköznapok története* paradigmában vizsgáltam a megélt tapasztalatokat. Emellett a társadalmi kommunikáció kultúraelméleti nézőpontjából tekintetem a vizsgálat tárgyára, amelyben az emberek cselekvéseit kulturális cselekvéseként értelmeztem.

Többnyire a hiánygazdaság miatt kialakult hétköznapi szükségletek kielégítése, a beszerzések, a második gazdaság működtetése és a hétköznapi ellenállás helyezkedik az államszocialista rendszerek vizsgálatának homlokterébe az informalitás kapcsán. A kutatásban azt szerettem volna megválaszolni, hogy az említett cselekvési szándékokon kívül még milyen informális helyzetek születhettek, amelyek különösen a második gazdaság jelenségétől merőben más cselekvésmódokat mutatnak. Ezt azért tartottam fontosnak, mert az esettanulmányokban ugyan láthatók helyenként a második gazdaság működésének elemzései, de ezek a már meglévő gazdaságszociológiai, gazdaságantropológiai kutatásokhoz képest nem hoznak új eredményeket. Például jól látszik a *Művésztelep* és a *videózás* esetében – és ezzel Gregory Grossman állítását támasztom alá –, hogy az informális gazdasági tevékenységek nem kimondottan a túlélési szándékból, hanem az állami szabályozások, a korlátozások miatt, vagy több esetben a többlethaszon-szerzés, a javak felhalmozásának céljából, illetve a fogyasztási cikkek hiánypótlására jöttek létre. Másrészt valóban nem lehet az informális gazdasági tevékenységet a formális gazdasági intézményrendszerrel szétválasztani, mivel szimbiotikus kapcsolat állt fenn a két szféra között, mindkettőnek szüksége volt a másikra, ezzel pedig a Manuel Castells – Alejandro Portes szerzőpáros és Szabó Á. Töhötöm, az informális gazdaságokat vizsgáló megállapításaihoz kapcsolódnak a saját eredményeim is. Viszont már korábban is látható volt például a kulturális, a sportélet és az egyházi ünnepek eseteiben is, hogy léteztek más informális gyakorlatok, amelyek túlmutatnak pusztán az informális gazdaság működtetésén. Ezeket a cselekvéseket a szakirodalom gyakran a hétköznapi ellenállás jelenségeként értelmezi. Azonban harminc év távlatából, a választott módszertan alapján és a dolgozatban szereplő, mindegyik esetre kiterjedő, hiányos levéltári és állambiztonsági dokumentumok ismeretének hiányában nehezen lehet kijelenteni, hogy a hétköznapi élet

tevékenységeinek célja kizárólag az ellenállás lett volna. Az esettanulmányokból kiderül, hogy az informalitás központi szerepet játszott a mindennapok legtöbb területén. Arra törekedtem, hogy ezeket megnevezem. Tehát a disszertáció két kiemelt fogalom mentén vizsgálta az eseteket: az *informalitás* és a *kvázi-nyilvánosság* tükrében. Ledeneva többször is *szürke zónaként* említi azokat a felületeket, tereket, helyzeteket, ahol az informalitás mikropraktikái létrejöhetnek. A vizsgált esetek azt bizonyítják, hogy a kvázi-nyilvánosság megfeleltethető az informális gyakorlatok szürke zónáinak, illetve a kvázi-nyilvánosság megteremtésében a ceremonikus mellett, vagy azon kívül az informalitás is szerepet játszik, éppen ezért döntöttem amellett, hogy a két fogalom, a hétköznapiakban kiteljesedő kapcsolatát vizsgálom. Továbbá azt állítom, hogy az informalitás nem csak földalatti tevékenységnek tekinthető, hanem a nyilvános térben zajló, de a hivatalos diskurzusból kimaradó cselekvéseknek és kommunikációs formáknak.

Ebből a megfontolásból az Alena Ledeneva által megalkotott informalitás dimenzió megnevezéseket (*szubsztantív, normatív, funkcionális, motivációs*) használtam az elemzésekben. Négy témakört különítettem el a dolgozatban, e szerint a kulturális élet (a *Megéneklünk Románia* fesztivál amatőr formációinak tevékenységét; a gyergyószárhegyi *Barátság Művésztelep* hétköznapi működését), a sportélet (a gyergyószentmiklósi jégkorong és futball, illetve a *Siegylet* és az *Öregfiúk* kosárlabdacsapat tevékenységét), a hétköznapi diskurzusok (rendszerkritikát tartalmazó ugratásokat), és az egyházi ünnepek és az alternatív szórakozási lehetőségek (az egyházi és az egyéni élet sorsfordulóinak ünnepeit, a kortárs- és az egyházi kórustalálkozókat és a nyugati médiatermékek fogyasztásán alapuló illegális kikapcsolódási alkalmakat) rekonstruálását.

Az első esettanulmány a tömegkulturális rendezvények kvázi-nyilvánosságát elemzi. Azt vizsgáltam, hogy a *Megéneklünk Románia* fesztiválon vagy a fesztiválra való készülődésben volt-e lehetőség a magyar nemzeti identitás kinyilvánítására? Ha igen, milyen technikákat működtettek erre. Azt a következtetést vonhatom le, hogy volt lehetőség a kulturális azonosság reprezentációjára adott esetben mind az országos, mind a megyei és a helyi fordulókön. Ehhez viszont szükség volt népdalcsoporthoz, a néptáncscoporthoz, a színjátszócsoporthoz stb. vezetői, és a megyei kultúrbizottság képviselői, illetve a vizionálók közötti – a „fenti” és a „lenti” világ – kölcsönös egyezségére. Ez az egyezség a két szféra közötti baráti vagy közeli kapcsolatok kialakításában, a kötetlen beszélgetésekben és a humánusabb közeledésben vagy a kis figyelmességek alkalmazásában volt elérhető. Mindezt jelölik a: *zsebbenylés és pohár pálinka, a kávé melletti elbeszélgetés, a megkínálás* – az elbeszélők általi kifejezések. Ezek olyan szituációk, amelyek a kvázi-nyilvánosságban zajlottak, magukon viselik a Bodó Julianna által

megalkotott tulajdonságokat, de erőteljesen az informalitásra koncentrálnak, másrészt pedig azt bizonyítja, hogy a kulturális életben is szükséges volt ügyeket intézni.

A *Művésztelepről* szóló esettanulmány különlegessége, hogy egy informálisan működő, közérdekű intézményt mutat be, amely önálló intézmény volt, de a hivatalosságban nemlétező egységnek számított, csupán a kultúrbizottság egy évente megrendezésre kerülő rendezvényeként funkcionált. Ennek ellenére műemléképületeket újíttak fel és restauráltak, illetve számos más kulturális rendezvénynek is otthont adott a tábor. Zöld Lajos személye megkerülhetetlen a tábor hétköznapijainak rekonstruálásban. Egyrészt mert egy jól működő második gazdaságot működtetett, nem csak a túlélésért és a szükségletek kielégítésért, hanem egy bővebb bevételforrásért. Másrészt Zöld és az őt körülvevő társadalmi közeg egy sajátos patrónus-kliens kapcsolatot ábrázolnak, amelyben Zöld informális hatalomgyakorlási módszerei domborodnak ki. Úgy tudta érvényesíteni akaratát, hogy a megfelelő nyomásgyakorlást alkalmazta a különböző személyekkel vagy közösségekkel szemben. A *Tábor Fiatal Baráti Körét* azzal tudta mindig a szolgálatába állítani, hogy a megszerzett javakából adott (például a nehezen beszerezhető fogyasztási cikkekből) vagy az akkori korlátolt szórakozási lehetőségeket kiszélesítette számukra (rendelkezésükre bocsátotta a kolostor ebédlőjét, a kastély Lovagtermét), másrészt pedig a *Művésztelep* egyre növekvő presztízsértéke miatt ezt a fiatal társaságot is egy további, a falu többi fiataljai közül kiemelkedő exkluzív csoportidentitással ruházta fel. A gyárigazgatókat, az üzemvezetőket és a kultúrbizottság vezetőit úgy tudta meggyőzni, különösen a nehéznek bizonyuló esetekben, hogy a megyei pártbizottság emberire hivatkozott, vagy őket kérte meg, hogy nyomást gyakoroljanak az említett helyi vezetőkre. A szabadidő felhasználás tekintetében elmondható, hogy a kulturális élet erősen felülről irányított és átpolitizált volt. Kötelezően működniük kellett az amatőr formációknak, mivel tartalommal töltötték meg a *Megéneklünk Románia* programjait. A visszaemlékezők érzékelték az ideológiai korlátokat, azonban kétfajta igyekezet volt a résztvevők részéről. Egyrészt a formációk vezetői a helyi etnikai értékeket próbálták kiemelni a nyilvánosságba, másrészt a résztvevők a próbákat, a fesztiválon való részvételt a kikapcsolódás, az együttlét, a közösségi élmény lehetőségeként élték meg. Ugyanez elmondható a *Művésztelepről* is, ahol a szabadidő eltöltés ugyan hivatalos keretek között, de teljesen más értelmezéssel bírt a különböző csoportok szemszögéből. A művészek egy szigetként tekintettek a táborra, ahol ideológiai megkötések nélkül alkothattak, szórakozhattak, eszmecserét folytathattak. A kultúrbizottság és más megyei elöljáróknak is a nyilvánosságtól elvonulható önfelelt kikapcsolódási teret és alkalmat nyújtott, illetve a *Tábor Fiatal Baráti*

Körének egy alternatív szabadidő eltöltési lehetőséget, annak ellenére is, hogy a Zöldnek segítettek.

A sportéletet bemutató fejezetben a szocialista professzionalizmus és az önszerveződő informális sportintézményekre helyeztem a hangsúlyt, illetve a különböző sportlétesítmények (műjégpálya, sífelvonók stb.) létrejöttének körülményeire. A kutatás kezdeti fázisában az 1977-ben létrehozott *Daciada* országos tömegsportrendezvényen megélt élményeket szerettem volna rekonstruálni. Azonban a visszaemlékezők rendre visszautasították, hogy ezen a rendezvényen részt vettek volna. Ehelyett a helyben működtetett tömegsportrendezvényekre (jégkorong és futballmeccsek), az *Előre Kupára*, az üzemek által szervezett minifoci bajnokságokra, a kispályás kosárlabdabajnokságokra, vagy a délutáni edzésekre (például az Öregfiúk kosárlabda csapat) emlékeztek. Annak ellenére, hogy ezek is többnyire felülről, állami szabályozás által irányított események voltak, a résztvevők világképében egy másik dimenzióban, a helyi és kisközösségek értelmezésében, egy úgynevezett párhuzamos világban zajlott.

A *Művésztelepről* és a sportéletről szóló esettanulmányban két közös vonás van. Az egyik a Török István és Zöld Lajos személye körüli kvázi-nyilvánosság. Mindkét személy olyan kapocsnak számít, akik a lokalitás centrumában helyezkedtek el és Bukarestig terjedő kapcsolathálót birtokoltak. Nem a hatalmi elit csúcsát képezték, hanem azt a bürokrata apparátust, amely szoros kapcsolatban volt a hatalmi elit legfelsőbb rétegével. Mindkettejük személyéhez a visszaemlékezések szinte ugyanazokat a jelzőket társították, mint például a *jó érzelmű, magyar érzelmű*, annak ellenére, hogy hivatalosan a hatalmi-ideológiai víziókat képviseltek. Ezt a visszaemlékezők azzal indokolták, hogy a közösség érdekeit helyezték előtérbe. Mindemellett egyfajta karrierizmus is jellemezte őket, amit Verdery a bürokraták közötti versengés jelenségének nevez. A minél több erőforrás „begyűjtése” és a hatalmi elit csúcsához minél közelebb eső bizalmi területek elfoglalása volt a cél (Verdery 1994: 55), azért, hogy a saját közössége javára tudja fordítani azokat. A személyes befolyás, az erőforrások hatékony allokálása, a reciprok kapcsolatok jellemezték a tevékenységüket, amelyek pozitív irányba mozdították el a reputációjukat, egyfajta presztízs érték társult hozzájuk, amelyet elismertek lokálisan (Verdery 1994: 54). Ezt a presztízserőértéket ugyancsak fel tudták használni a helyiek körében, hogy újabb és újabb ügyeket vigyenek véghez. Tevékenységük ellentétes irányba befolyásolta mind a kultúrpolitikát (Kiss 2012: 187), mind a sportéletet.

A másik közös vonás a sport és a *Művésztelep* életében az objektumok létrehozása, és ebben a kaláka és a közmunka intézménye. Így a szárhegyi ferences kolostor és a Lázár-kastély restaurálása vagy a gyergyószentmiklósi műjégpálya projektjének megvalósulása is ide tartozik. Mindez abban az időszakban, amikor az ideológiai szigor egyre erősödik, a gazdasági

válság következményei a mindennapokban egyre elviselhetlenebbé válnak. A közmunka nem a vizsgált időszak terméke, jóval korábban (1948),¹¹ az államszocializmus kiépülésével válik bevett gyakorlattá az úgynevezett hazafias munka alkalmazása a nagyobb beruházásokban (csatornák, vízhálózatok, épületek, utak építése). A közmunka felülről irányított, kötelező, a munkaidőn kívüli, a köz érdekében elrendelt munkavégzést jelentett, amelyben a diákoknak, az üzemek munkásainak és más intézmények alkalmazottainak kötelező volt részt vállalniuk. Ily módon az állami intézményeknek ingyen humán munkaerőt adott, amelyhez erős ideológiai üzenetet társítottak, mint például a párt és a haza ügyének előmozdítását. A közmunka intézménye a vizsgált régióban is működött, a „megrendelői” (Török István, Zöld Lajos, gyárigazgatók) viszont nem a párt és a haza szellemében rendelték el az adott munkálatokat, hanem a helyi közérdek, a fejlesztések, a felzárkóztatás érdekében. Az ő olvasatukban a közmunka pozitív tulajdonsága válik hangsúlyossá, az összefogás, a tenni akarás. Viszont a visszaemlékezők több esetben megjegyzik, hogy nem mindenki tudta internalizálni még a helyi közérdekű munkavégzést sem, de ennek ellenére muszáj volt részt venni benne. Tehát a közmunka intézményében egy országosan elrendelt, ideológiai töltetű tevékenységről van szó, amit lokálisan a helyi vezetők kisajátítottak. A visszaemlékezésekben a középületek beruházása kapcsán több helyen összemosódik a kaláka és a közmunka közötti határvonal. Az államszocializmusban bekövetkezett társadalmi változások (az urbanizáció, a faluról városra ingázás stb.) ellenére sem halt ki az évszázadokra visszanyúló, a régióra jellemző kaláka intézménye. Továbbra is hasznos volt igénybe venni a kölcsönös segítségnyújtási rendszereket, nemcsak a magánjellegű munkavégzéseknél, hanem a közérdekű beruházásokban is. A kaláka akkor jött létre, amikor a megrendelőhöz közel álló, kisebb létszámú csoport csatlakozott (pl. Zöld Lajosnak kaszálni, krumplit szedni, takarítani, vagy a sífelvonókat megépíteni). Általában a csoportok tagjai jól ismerték egymást és önként vállalták a segítségnyújtást. Viszont a közmunka során egy nagyobb létszámú embertömeg dolgozott egyszerre, munkaidőn kívül vagy munkaidőben, nem önként vállalt segítségnyújtás, hanem kötelező munkaalkalom volt, éppen ezért nem is mindenki számára volt szimpatikus. Az emlékekben a két munkavégzés közötti határvonal összemosódását az eredményezheti, hogy legtöbbször nemcsak a kaláka alkalmak után, hanem a közmunkák végén is étellel, itallal kínálták meg az embereket, ezért sokan a munkák utáni jó hangulatot, az együtt töltött időt és a közösségi élményt elevenítik fel. A hétköznapi diskurzusokat vizsgáló fejezetben olyan párbeszédeseményeket elemeztem, amelyek a hétköznapiak ellentmondásaira, nehézségeire, a fennálló rendszer abszurdítására

¹¹ Az *Előre* napilap 1983 augusztus 19.-i számában emlékeznek a közmunka intézményének 35. évfordulójáról.

adnak válaszreakciókat. A hétköznapi diskurzusában is megfigyelhető a kvázi-nyilvánosság, illetve ebben a fejezetben válik egyértelművé a szimbolikus ellenállás. Az elemzett ugratások mind olyan szituációkat rekonstruálnak, amelyek a hivatalosságot képviselő személyekkel szállnak szembe azért, hogy kis időre kimondhatóak legyenek a kimondhatatlan dolgok, ösztönösen kihasználva az ugratások egyik legalapvetőbb természetét, azt, hogy a résztvevők hallgatólagosan tudatában vannak a sértés lehetőségének. Hasonló eredményt értek el az elemzett ugratások is, mint a politikai viccek, mivel még ma is élnek az emlékezetben. Céлом az volt az ugratások elemzésével, hogy a politikai vicceken túl más alternatívát is megmutassak a hétköznapi diskurzusokban létrejövő szimbolikus ellenállásra és arra a tudásra, ami az informalitást jellemezte.

A negyedik témakör egyrészt az egyházi és az egyéni sorsfordulók ünnepei köré, illetve a hivatalosságban nem létező mozgalmak (egyházi kórustalálkozók) és a korszakban divatba jött, nagyobb reprezentációt viselő közösségi ünnepek, a kortárstalálkozók köré épült. Másrészt a nyugati médiatermékek fogyasztásán alapuló kikapcsolódási alkalmak tették ki a témakört záró elemzési egységet. Az ünnepek kapcsán a tiltásokat vizsgáltam és azt, ahogy ezek ellenére, milyen informális eszközöket alkalmaztak azért, hogy részesei lehessenek a szertartásoknak és ezzel együtt a közösségi életnek. Az esettanulmányokból két következtetés vonható le: 1. az eredmények részben ellentmondanak a Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc és a Bodó Julianna által, a vizsgált időszakban az ünnepről megfogalmazott tételeiről. Tehát arról, hogy az egyházi ünnepek megülése visszaszorult a magánszféra és a templom falai közé. A karácsonyról és a húsvétról szóló visszaemlékezések részét képezik a gyári „ünneplések” is. Annak ellenére, hogy az állam nemlétezővé tette a keresztény egyházak ünnepeit, éppen ezzel emelte ki mégis a nyilvánosságba, mivel a gyárakban és az üzemekben, de még az iskolákban is a munkaközösségek, ha rövid időre is, szimbolikusan megteremtették a *mi-ünnep* hangulatát, és ezzel ugyancsak ellentétes irányba mozdították a hivatalos ideológiát. 2. továbbá az ünnepek kapcsán látható a hagyományokhoz és a valláshoz való viszony átértelmeződése is, amelyre Biró A. Zoltán is felhívta a figyelmet. Tehát arra, hogy az ünnepek jelentősége nem vagy nem csak azok szimbólumaiban és jelentéstartalmában volt jelen, hanem a közösségi együttléteken, az ünneplésen, a helyiek szóhasználatával élve: a *bulin*. Ezzel azt az illúziót keltve, hogy szabadon rendelkezhetek az emberek a szabadidejük felett. Kijelenthető az is, hogy ugyan lokálisan is (ugyanúgy, mint az országosan) az egyháznak megmaradt a közösségszervező és megtartó ereje, ennek ellenére egy bizonyos fokú szekularizációs irány már látható. Ez az ünnep-értelmezésekkel kapcsolatos hangsúlyokban mutatkozik meg, tehát a fentebb említett *buliban*, *szórakozásban*. Másrészt nemcsak a hívek, hanem az egyház képviselői is utalnak erre,

a hittantermi filmnézések kapcsán, hogy leginkább a filmestekkel (*összeröffenések*) tudtak nagyobb tömegeket közösséggé szervezni, mert arra még inkább megvolt az igény. A korszakban beindult szekularizáció mind a nyugati modernizációs minták lassú beszivárgásának, mind pedig a felülről irányított és korlátozott szabadidős lehetőségeknek és tiltásoknak volt a következménye, úgy, hogy közben az egyház megmaradt egy erős társadalomszervező intézménynek.

Ledeneva informalitás dimenziói és annak ambivalenciái mindegyik esettanulmányban jelen vannak, viszont nem volt céлом mindegyik dimenziót ráerőltetni az összes esetre, azt néztem meg, hogy a helyzetekre melyik a leginkább jellemző és azt hogyan lehet megfogalmazni.

A *normatív ambivalencia* markánsan megmutatkozik a *Megéneklünk Románia* versenyeken a formációk nyilvános identitásgyakorlásában. Itt a „mi” és az „ők” a hatalom és a hatalom nélküliek, illetve helyenként a román és a magyar nemzetiségek közötti törésvonalak is kidomborodnak. Ugyanilyen élesen látható az ünnepeket taglaló esettanulmányokban az informalitás normatív ambivalenciája, itt kizárólag csak a hatalom és a hatalom nélküli világ kettéválása és összekapcsolódása látható. Ebben a fejezetben az informalitás kiemelt kifejezései: *sötétben, csendben, hallgatólag, este*. A *motivációs ambivalencia* a Zöld Lajos és Török István patrónus-kliens viszonyaiban látható leginkább, azokban a helyzetekben, amikor ügyeket intéztek (multságok, összejövetelek, borozások, vacsorák stb.) az informális hatalomgyakorlás eszközeivel. A *szubsztantív ambivalencia* a kapcsolatok egyedi, esetspecifikus voltában látható. Itt a legtöbb alkalommal a humánus közelséget emelik ki a visszaemlékezők, viszont az érdekkapcsolatok is jól kirajzolódnak, ennek ellenére nehéz szétválasztani az érdek- és a baráti kapcsolatok működését, a választott módszertan (a visszaemlékezések több, mint három évtized távlatából adódó sajátossága miatt) nem vagy nehezen ad lehetőséget erre. A *funkcionális ambivalencia* a második gazdaságok működtetésében (*Művésztelep*) vagy az informális úton működtetett sportintézmények életében válik láthatóvá, abban ahogyan a lehetőségekhez mérten a formális intézményeket kizsákmányolják a közérdek javára.

Disszertációmnak további célja volt bemutatni a hetvenes-nyolcvanas évek jellegzetességein keresztül az egyének és a hatalom között működő kölcsönhatásokat és a két szféra közötti átjárásokat. Azt a következtetést vonhatom le, hogy csakúgy, mint az informális gazdaság esetében a hivatalos és nem hivatalos szféra minden területe legyen az a kulturális- vagy a sportélet, nem egymástól elkülöníthető tényezők, hanem szoros összekapcsolódásokról, interakcióról beszélhetünk, ahol az adott terület bürokratái kulcsszerepeket foglaltak el. Azonban az is kivehető az esetekből, hogy a cselekvések többnyire nem az ellenállás céljából

jöttek létre, hanem az aktuális igények kielégítésére, a hiányok pótlására, amelyek eltértek a hatalom logikája szerinti működéstől. Ezzel egyrészt ellentétes irányba mozgatták az adott politikai rendszert, másrészt meg is erősítették annak működését.

A dolgozat eredményeit összegezve úgy gondolom, hogy az elméleti bevezetőben felvetett kérdésekre a dolgozat részletesen válaszolt. Kiemelte az informalitás témáját egy új vizsgálati keretbe, ami a romániai totalitárius rendszer egy nemzeti kisebbségének etnikai, vallási identitással kapcsolatos informális gyakorlatait hozta felszínre a Gyergyói-medence példáján keresztül. Amellett érvelek, hogy a már meglévő, az államszocialista társadalmi berendezkedésű országokról és azok informális gyakorlatairól szóló munkák megállapításaihoz új eredményekkel, meglátásokkal bír a dolgozat. Tehát az informális gyakorlatok a második gazdaság működtetése és a fennálló hatalmi renddel szemben tanúsított magatartások mellett további intenciókat tükröznek: a kisebbségi etnikai és vallási identitás, a kisközösségek közös sport- és művészeti esztétikai preferenciáinak a kvázi-nyilvánosságban való működtetésére, illetve a nyugati és az amerikai modernizációs minták (használati cikkek és médiatermékek fogyasztása általi) adaptálására.

4. Hivatkozások

Biczó Gábor (2019): *A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlatja az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Biró A. Zoltán (1982): A hagyomány „ápolásáról” avagy a reprezentációs folklorizmusról. *Korunk* 41. évf. 7. szám. 51–53. o.

Bodó Julianna (2004): *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Budapest, Scientia Humana.

Corti, Luis – Day, Anette – Backhouse, Gill (2000): Confidentiality and Informed Consent: Issues for Consideration in the Preservation of and Provision of Access to Qualitative Data Archives. *Qualitative Social Research*, Volume 1. Issue 3. Art. 7.

Corti, Luis (2000): Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research —The International Picture of an Emerging Culture. *Qualitative Social Research*, Volume 1. Issue 3. Art. 2.

Garda Dezső (1984): A szocialista iparosítás Gyergyószentmiklóson. *Korunk*, 43. évfolyam, 10. szám. 751–756. o.

Geertz, Clifford (1996): Sűrű lerás. 170–199. o. In.: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég.

Gordy, Eric (2018): Introduction: group identity and the ambivalence of norms. pp. 217–220. In: Alena Ledeneva (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. London, UCL Press.

Gyáni Gábor (2015): *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Kalligram Kiadó.

Henig, David – Makovicky, Nicolette (2018): Introduction: economies of favours. pp. 125–128. In: Alena Ledeneva (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. London, UCL Press.

Keszeg Vilmos (2011): *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

Kiss Ágnes (2012): Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrarendszerben. *Magyar Kisebbség*. 17. évfolyam, 1-2. szám 185–221. o.

Kovács Éva (2007) Elbeszélt történelem. *Replika*, (58). 41–43. o.

Kvale, Steinar (2005): *Az interjú – Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest, Jósöveg.

Ledeneva, Alena (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume I. London, UCL Press.

Ledeneva, Alena (2018b): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II. London, UCL Press.

Májai Albert (2015): *Rezsimek szorításában*. Gyergyószentmiklós, Mark House Kiadó Kft.

Péter László (2018): *Forbidden Football in Ceausescu's Romania*. Palgrave Macmillan.

Radnitz, Scott (2018) Conclusion: how do tools of evasion become instruments of exploitation? pp. 151–155. In: Alena Ledeneva (2018b) *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. London, UCL Press.

Semenova, Elena (2018): Conclusion: do patron-client relationships affect complex societies? pp. 408–420. In: Ledeneva, Alena (2018b): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II. London, UCL Press.

Sólyom István (2014): Kisváros a forradalomban. Gyergyószentmiklós és a rendszerváltás eseményei. 307–323. o. In: Bárdi – Gidó – Novák. *Együtt és külön: az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Szijártó Zsolt (2001): A társadalmi kommunikáció a kultúraelmélet perspektívájából. 119–127. o. In.: Béres – Horányi: *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.

Varga E. Árpád (1998): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

Verdery, Katherine (1994): *Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*. București, Humanitas.

Zöld Lajos (1999): *A víz szalad, a kő marad. A gyergyószárhegyi barátság művésztelep 25 éve/ 1974–1999*. Csíkszereda, Hargita Megye Tanácsa.

5. Mellékletek

Kód	Interjú fajtája	Válaszadó neme	Település	Munkaterület	Születési idő
R1	személyes	férfi	Gyergyóremete	egészségügy	1934
R2	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	szakmunkás, kulturális élet	1947
R3	személyes	férfi	Gyergyóalfalu	kulturális élet	1954
R4	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1965
R5	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1970
R6	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás, diák	1969
R7	személyes	férfi	Gyergyócsomafalva	szakmunkás, kulturális élet	1944
R8	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	egyház	1957
R9	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás, diák	1968
R10	személyes	nő	Gyergyószentmiklós	kulturális élet, adminisztráció	1939
R11	személyes	férfi	Gyergyócsomafalva	oktatás	1941
R12	személyes	nő	Gyergyószárhegy	oktatás	1950
R13	személyes	férfi	Gyergyócsomafalva	oktatás	1941
R14	személyes	férfi	Csíkszereda	kulturális vezető	1946
R15	személyes	férfi	Csíkszereda	sportélet	1954
R16	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	kulturális vezető	1946
R17	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1943
R18	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	oktatás, adminisztráció	1943
R19	személyes	férfi	Borszék	erdőgazdálkodás	1960
R20	személyes	férfi	Borszék	oktatás	1948
R21	személyes	nő	Gyergyóremete	szakmunkás	1931
R22	személyes	nő	Gyergyószárhegy	egészségügy	1968
R23	személyes	férfi	Csíkszereda	kulturális vezető	1936

R24	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1963
R25	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	szakmunkás	1942
R24	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	szakmunkás	1942
R25	személyes	férfi	Gyergyóalfalu	szakmunkás, kulturális élet	1958
R26	személyes	férfi	Gyergyóalfalu	kulturális élet, szakmunkás	1958
R27	személyes	nő	Gyergyószárhegy	oktatás	1936
R28	személyes	nő	Gyergyóújfalu	oktatás	1952
R29	személyes	férfi	Csíkszereda	adminisztráció	1942
R30	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	oktatás	1944
R31	személyes	nő	Gyergyóalfalu	oktatás	1961
R32	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	sportélet	1968
R33	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1968
R34	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1961
R35	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	egyház	1961
R36	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	sportélet	1950
R37	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	adminisztráció	1949
R38	személyes	férfi	Gyergyóalfalu	egyház	1953
R39	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	szakmunkás, egyház	1936
R40	személyes	férfi	Borszék	műszaki értelmiségi	1955
R41	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	adminisztráció	1942
R42	személyes	nő	Borszék	oktatás	1959
R43	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1965
R44	személyes	férfi	Gyergyóremete	adminisztráció, kulturális élet	1943
R45	személyes	nő	Gyergyóalfalu	oktatás	1959
R46	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	sportélet	1943
R47	személyes	férfi	Csíkszereda	kulturális vezető	1940

R48	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	kulturális élet, adminisztráció	1950
R49	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	oktatás	1949
R50	személyes	férfi	Maroshévíz	egyház	1954
R51	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	egyház	1950
R52	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	adminisztráció	1939
R53	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	kulturális vezető	1947
R54	személyes	férfi	Gyergyóditró	kulturális vezető	1939
R55	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás	1943
R56	személyes	férfi	Gyergyószárhegy	szakmunkás, diák	1968
R57	személyes	nő	Gyergyószárhegy	szakmunkás, diák	1972
R58	személyes	férfi	Gyergyócsomafalva	kulturális vezető	1944
R59	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	sportélet, szakmunkás	1944
R60	személyes	férfi	Gyergyóújfalu	oktatás	1949
R61	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	sportélet, műszaki értelmiségi	1945
R62	személyes	férfi	Csíkszereda	adminisztráció	1945
R63	személyes	férfi	Gyergyószentmiklós	sportélet, oktatás	
R64	személyes	nő	Gyergyószentmiklós	oktatás, kulturális vezető	1953
R65	személyes	férfi	Gyergyóalfalu	szakmunkás	1940

6. A szerző témakörrel kapcsolatos publikációi

Kovács Eszter (2019): Ugratásokba sűrített hétköznapiak: Elbeszéléstörténetek a Gyergyói-medencéből (1980-as évek). *Múltunk*, 64. évfolyam 4. szám, 1–22. o.

Kovács Eszter (2020): Nyilvánosság a diktatúrában. Elbeszéléstörténetek a Gyergyói-medence kulturális életéről. *Jel – Kép*, 2. – különszám. 91 – 105. o.